
ОРИЕНТАЛИЗМИТЕ И ЖАРГОНИЗМИТЕ – ЕДИНСТВЕНО ВЪЗМОЖНИ СРЕДСТВА ЗА КОЛОКВИАЛИЗАЦИЯТА НА ДНЕШНИЯ КНИЖОВЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Историците отдавна са установили, че всяко събитие, извадено от рамката на своето време, изглежда абсурдно. С обществените събития не могат да се правят експерименти, както е при голяма част от природните феномени: химикът може многократно да повтори смесването на съставките, да променя концентрацията им и т. н., докато обществоведът е изправен пред свършени факти или пред протичащи процеси, в които намесата му е без значение. Поради тази причина в обществознанието могат да се построяват хипотези и да се оперира с разсъждения, започващи с “ако”, единствено за да се обясни вече случилото се. В обществените науки твърде често се игнорира и една друга аксиома на историческото познание: конфигурацията на условията във всеки един отделен период от развитието на дадено явление е уникална. Това, което е било възможно вчера, по принцип е неосъществимо днес, а още повече – утре.

Историците на българския език твърде често не вземат под внимание диалектиката на общественото развитие и механично пренасят обясненията за отминали събития като меродавни и за актуалната днешна действителност, приемайки, че езикът се развива по свои иманентни закономерности, които са извън времето и извън общественото развитие. За съжаление в плен на такива заблуди понякога попадат и големи лингвисти, чийто авторитет ни подвежда и ни кара да им вярваме, без много да се замисляме върху аргументите на твърденията им.

Едва ли е нужно да отиваме далече за примери, които да ни илюстрират динамичността на общественото мнение, т. е. на безус-

ловния законодател на речевото поведение. Всеизвестен факт е, че през първата четвърт на XIX в. така се стичат обстоятелствата в Североизточна България, та градският наддиалект да стане база на новобългарската езикова стандартизация. Фактите са категорични, че доустройването му е видимо и продължава с активни темпове едва ли не до средата на XX в. Фонетичната и граматичната система придобиват сравнително устойчив характер още в края на XIX в., но по отношение на лексиката и на организацията на различните стилистични регистри динамиката е доловима от всеки носител на книжовния език.

Динамиката е обект на общественото мнение и затова тя е характеризирана по различен начин. Най-често тя се схваща като доустройство и обогатяване на изразните средства, но не са редки случаите, когато за нея се говори като за своеобразен езиков апокалипсис. Интелигенцията регистрира динамиката преди всичко на лексикално ниво: историята на борбата за езикова култура в значителен процент се покрива с борбата срещу проникването на определени лексикални средства и преди всичко на интернационализмите, наричани у нас "чужди думи" или "чуждици". Не са една или две гневните бележки да се спре "вносът" на такива елементи, защото езикът ни се денационализирал. През изтеклите десетилетия нашите водещи езиковеди не отчитат действието на всеобщия закон за интелектуализацията на книжовните езици, осъществявана главно чрез даване път на интернационализмите от т. нар. европейски културен слой. Не се отчита основното: книжовният език не е стилистичен монолит, а съществува чрез различни стилови регистри, всеки от които е подложен на различни влияния и удовлетворява различни обществени нужди. Неуменията на отделния носител да си служи с изразните средства според повелята на нормите в общественото мнение обикновено се приписват като недостатък на езика като система или – най-често – като недостатък на речевото поведение на цялата интелигенция.

Вярно е, че през целия XIX в. известните писатели чрез езика на своите художествени произведения формират общественото мнение на интелигентската прослойка относно речевото ѝ поведение. Писателите със своята практика да типизират героите си и да постигат гладък слог и художествено въздействие най-често прибягват до

т. нар. народни, т. е. диалектни елементи и конструкции. Литературният образ олицетворява своята среда и в художественото произведение това може да бъде показано най-вече чрез организацията на изразните му средства. Обществено-историческите условия през периода до Втората световна война, а и известно време след нея, са били такива, че необразованият литературен персонаж не владее книжовното средство за комуникация. Така нашите писатели, следвайки жизнената правда, включват редица диалектни елементи, които в условията на известна лексикална нормативна аморфност се схващат като обогатяване на книжовната лексика. В това отношение историците на езика ни могат с точност и със сигурност да ни покажат с какви елементи са доусъвършенствали стандартизацията на езика ни Ив. Вазов, К. Христов, П. П. Славейков, Т. Г. Влайков и т. н. В онова време читателят е намирал тази практика за напълно естествена, защото и на него не са му били съвсем ясни границите между диалектно и книжовно. След Втората световна война Ст. Ц. Даскалов опита да продължи практиката им и в условията на вече стабилизираната лексикална норма читателите открито негодуваха, нищо че писателят с бележник в ръка записва репликите на прототиповете си, за да бъде верен на жизнената правда.

Имайки предвид практиката на писателите, творили в края на XIX и началото на XX в., Ст. Младенов пише, че "народните говори винаги са съществували и винаги ще съществуват, защото са проява на основните антиномии на езика" (Златорог, кн. 7, 1936, с. 57). Понататък ученият е още по-категоричен и по-конкретен: "Всички литературни езици през всички времена и у всички народи постепенно са били обогатявани във всяко отношение с думи, живописни епитети, поетични фигури и синтактични обрати из простонародните говори, които са били, са и ще бъдат навсякъде неизчерпаемата съкровищница на езикови бисери. Из народните говори винаги са идели ония свежи и животворни струи, които са обезсмъртили творенията на всички велики майстори на словото у всички народи" (Златорог, кн. 7, 1936, с. 57).

Не бива да подлагаме на съмнение, че под 'народни говори' или 'простонародни говори' видният учен разбира традиционните териториални диалекти. И двете му твърдения обаче са опровергани: 1) диалектите не са вечна категория, а изчезват пред очите ни; 2)

дори и в известна степен да са още живи, те са блокирани поради своята непрестижност, последица от ниския социален статут на централните си носители – селяните. Диалектът днес се схваща като селска реч на изостанали и примитивни хора. Това ги маркира и обрича на бързо заглъхване. В селото бързо нахлува градската реч, представяща форма на съществуване на разговорния книжовен език.

В българската социолингвистика подробно е описан механизмът на настаняване на градската реч в селата. Изказана е мисълта за пораждането на т. нар. *смесени езици*, наричани от нас *мезолекти* (Виденев, М. Съвременната българска градска езикова ситуация. С., 1990, с. 100).

Обществените промени след 1989 г. дават възможност за особено бързи преструктурирания на езиковите регистри: процеси, които в спокойни условия биха протичали в продължение на няколко десетилетия, сега набират такава скорост, че се осъществяват за 2–3 години. В по-стари наши работи е писано по въпросите на езиковата демократизация, но както за нас, така и за читателя, тя изглежда далечна, чужда и абстрактна. Промените непосредствено след Втората световна война носеха етикета ‘демократични’, но в областта на езика те не можаха да се реализират така осезателно. Тогавашните обществени лидери идваха от социалните низини и носеха в себе си комплекса на необразоваността. Речта им не беше образец на подражание, а повод за присмех и ирония. Тези лидери бързо наляпаха книжните шаблони. За тях не беше така важно дали масата ги разбира. На преден план бе старанието им да не изглеждат необразовани. По този начин демократизацията беше частична и на практика – нищожна.

Тук припомняме събитията от периода непосредствено след Втората световна война, за да изпъкнат по-ясно процесите през десетилетието след 1989 г. Този път лидерите идват от интелигентските среди: адвокати, учени, творческа интелигенция и под. Пред множеството на улицата и по площадите успех има този, който умее ясно, точно и конкретно да формулира мислите си, за да може да бъде разбран от разноликите участници в демонстрациите, бденията, стачките и протестите от всякакъв род. На показ излезе всекидневната интелигентска реч, изпъстрена с ярки маркери за неофици-

алност. Настръхналата площадна и улична маса се бе наслушала на пригладена официална реч.

В безпощадната площадна и улична лаборатория бе проведен един красноречив експеримент: в крещящата нужда от *стилопонижаващи* езикови средства диалектното начало дори и не направи опит да завоюва това пространство, което диалектолозите смятаха, че му се полага. Внимателният преглед на всички записи от най-революционните дни и най-запалените оратори недвусмислено ни показват, че диалектният маркер е *блокиран*, че той не е допустим. Той не може да изпълнява стилопонижаваща функция, защото е синкретичен и е обременен с още един признак: асоциира със селското, непrestiжното, изостаналото, необразованото. Нито един от говорещите не е рискувал да изгради своя имидж чрез вмъкване на елементи от диалекта. Тълпата е критична и селективна: необразованият, непросветеният не може да бъде неин водач.

Нека повторим: събитията след 1989 г. поставиха много категорично въпроса за езиковата демократизация. Това изискване бе валидно за всички източноевропейски страни. В Източна Германия нещата бяха лесни, защото трябваше да се използва практиката на западногерманските политически лидери. В Чехия решението бе още по-лесно: да се даде път на общочешкото койне, което владее всички, но до този момент общественото мнение категорично забранява да го използват в официални изяви. Следваше само да се отмени тази забрана. Първата крачка направи не някой друг, а самият президент Вацлав Хавел. В Русия се даде път на елементи от просторечieto и най-вече бе деблокирано табуто на цинизмите. Политическият лидер вече можеше да говори така, както в махленските и уличните обединения.

Българската езикова демократизация в годините след 1989-та тепърва ще бъде обект на обяснения и обобщения. Обществените промени ни свариха неподготвени дори и в това отношение. Българските езиковеди не само че не познаваха особеностите на разговорната реч, но и не подозираха, че тя съществува. Така новите лидери трябваше да решават казуса интуитивно, да търсят тези стратегии, които удовлетворяват общественото мнение. В началото и ние деблокирахме цинизмите, псувните и сквернословиеето. В самото Народно събрание депутатите си разменяха по гаменски образец оби-

ди и цинизми, показваха си неприлични жестове. Едновременно с това на мода излязоха елементи от жаргона.

Само любители езиковеди могат да твърдят, че езиковата демократизация след 1989 г. е дала зелена улица на всички *жаргонизми*. Внимателните наблюдения ни говорят друго: в публичното пространство се появяват само тези жаргонизми, които са така популярни, че ги знаят всички. Говорителите търсят стилопонижаващи, а не затрудняващи комуникацията средства. Разгръщайки вестниците от онова време, ние установяваме, че употребените жаргонизми са известни на всички български съсловия и на всички възрастови групи. Говорителите са преодолели само забраната тези средства да се използват в официални прояви. Така думи като **педал, обратен, пандиз, пандизчия, ченге, мангал** и под. стават предпочитани в заглавия и в поанти. Вестникарската индустрия веднага установява, че тези думи, забранявани довчера, рязко повишават читателския интерес, показват тиражите. Оттук до пълното пристрастяване и демаркиране има само една крачка. Ако авторът на материала е проявил някаква свенливост и е предпочел по-неутрална лексика, то редакторът задължително ще коригира поне заглавието, за да може да привлече купувачите.

Вторият пласт думи, удобни и предпочитани от площадните лидери и журналистите, са т. нар. *ориентализми*, или – най-точно казано – турцизми. И тук нещата не са такива, каквито любители езиковеди ги определят. Не са деблокирани всички ориентализми, останали в езика ни и до днес, а само една част, ясни и разбираеми за всички носители на днешния български книжовен език. В третомния *Речник на съвременния български книжовен език* (С., 1955–1959 г.) са включени 1863 думи от турски произход или ориенталски думи, заети чрез турския език. Речниковите статии показват, че 1060 от тези думи са стилистично маркирани, а останалите 800 са стилистично неутрални (вж. **Лакова, М.** Турцизмите в “Речник на съвременния български книжовен език”. Български език 1972, кн. 1–2, с. 61–72). Наблюденията върху журналистическите материали от периода след 1989 г. ни показват, че е дадена зелена улица на не повече от стотина стилистично маркирани като разговорни думи, с които съвременният българин си служи в първичните социални групи, в които езикът изпълнява ролята на средство за общуване и на заба-

ва. На преден план сега обаче излиза стилопонижаващата им функция. Лекарството става **илач** и приетият Закон за лекарствените средства във вестника вече се коментира под заглавие **Закон за илачите**. Турцизмите от общобългарския пласт са твърде удобни за целите на демократизацията, защото понижават стила, без да го превръщат в някакво селско диалектно явление. Добрите журналисти бързо намират количествената мярка, отсяват ненужните употреби и пускат само тези елементи, които загатват за непринудеността на публикацията.

В една от нашите книги ние твърдим, че през периода 1989–1996 г. езиковата демократизация у нас е имала характер на истинска стилистична революция (вж. **Виденов, М.** Езикът и общественото мнение. С., 1997, с. 176). И там е подчертано, и тук ще изтъкнем, че не става въпрос за нещо друго, а за актуализиране и де-маркиране на определени лексикални елементи. Потвърждава се едно известно езиковедско правило: най-динамичното равнище на езика е лексиката и тя първа реагира на обществените повели. Ще останем настрана появилите се случаи с използване на преизказни форми във вестникарските заглавия, на умишленото замъгляване чрез словореда на субектно-обектните отношения и на други подобни граматични средства. Те остават в сянката на лексикалните стратегии, които са по-лесни, по-въздействащи и по-ярки. Модата през изтеклите години на промяната повелява и някои синтактични процеси. На първо място сред тях е скъсяването на изреченията. Един от политическите лидери в началото на 90-те години бе продължил да упорства с дълги предикативни конструкции и опонентите му не закъсняха да му прикачат прякора **Дългото изречение** (срв. **Фил Дългото изречение**). Българските езиковеди все още не са изследвали в достатъчна степен езика на промяната и не можем със сигурност да твърдим кое функционира като неологизъм и кое от явленията се е срещало и преди в журналистическата практика.

В заключение на тази кратка работа ще изтъкна, че:

1. Нуждата от стилопонижаващи езикови средства в периода след 1989 г. не фаворизира диалектни форми и конструкции. Това показва, че традиционният териториален диалект не намери място в последната възможност за някакъв ренесанс. Заглъхването му е въпрос на още 1–2 поколения.

2. Демократизацията на езика обхвана политическата и публицистичната сфера и се изрази главно на лексикално ниво, фаворизирайки няколко елемента от младежкия жаргон и от изтласканите в стилистичните низини ориентализми. Бяха деблокирани част от маркировките им, за да им се даде път в изграждането на текстове със специално предназначение.

3. Годините на повишено обществено брожение многократно увеличават скоростта на езиковите процеси.

4. Практиката сама се справя с поставените ѝ езикови трудности. Езиковедът върви след нея, за да я документира и да я обясни като исторически състоял се факт.